

Scientific Journal Quarterly of Middle East Studies

Vol 29. No 4. Winter 2023

Received date: 2023.04.15

Acceptance date: 2023.05.07

مرکز پژوهش‌های علمی و
مطالعات استراتژیک خاورمیانه

Home page: www.cmess.sinaweb.net

DOR: 20.1001.1.15601986.1401.29.4.18.0

The political economy of the Middle East and the place of the region in world politics

Farzaneh Naghdi^۱

Abstract

Human is a social being who needs to develop in order to survive and feel secure. In its layers of research, economic development focuses on human relations and management of distribution and production of resources in a country within the concept of political economy. In some countries and regions of the world, throughout the transition to a developed society, importance of social relations and political as well as cultural aspects of society for the production and distribution of wealth has been studied, and concept of political economy developed in the path of growth and development of the country/region which has led to the development of the region at the end. In such societies, policy-making structures as well as the role of individuals and institutions are transparently established in the path of development. In some underdeveloped or developing regions, such as the Middle East, the government manages the sources of wealth and power, but for several reasons, including the absence/inefficiency of public organizations, applicable interaction between the government and people does not take shape. In these societies, political economy will remain in transitional condition due to numerous problems including religious conflicts, multiplicity of ethnic groups, political crises, terror, civil wars, territorial disputes with neighbors, consequences of dependence and colonialism, weak foreign policy, sanctions, etc. In this article, the most serious challenges faced by the Middle East in its path to power projection in the world community will be briefly examined.

Keywords: Middle East, Political Economy, Good Governance.

^۱ PhD Educated in International Relations at Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

مرکز پژوهش‌های علمی و
مطالعات استراتژیک خاورمیانه

فصلنامه علمی مطالعات خاورمیانه

سال ۲۹، شماره ۴، پیاپی (۱۱۰)، زمستان ۱۴۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۷

Home page: www.cmess.sinaweb.net

DOR: ۲۰.۱۰۰۱.۱.۱۵۶۰۱۹۸۶.۱۴۰۱.۲۹.۴.۱۸۰

نوع مقاله: پژوهشی

اقتصاد سیاسی خاورمیانه و جایگاه منطقه در سیاست جهان

فرزانه نقدی^۱

چکیده

انسان موجودی است اجتماعی که برای حفظ بقا و امنیت خود ناگزیر از توسعه است. توسعه اقتصادی، در عمیق‌ترین لایه‌های پژوهشی خود دو مبحث تعمق در روابط انسانی و مدیریت توزیع و تولید منابع سرزمینی در کشور را در مفهوم اقتصاد سیاسی مورد مطالعه قرار می‌دهد. در برخی کشورها و مناطق جهان، در مسیر گذار به جامعه توسعه‌یافته، اهمیت فهم روابط اجتماعی و درک سیاسی و فرهنگی از جامعه برای تولید و توزیع ثروت مورد مطالعه قرار گرفته و دانش اقتصاد سیاسی در مسیر رشد و توسعه کشور/ منطقه به بالندگی رسیده و در نهایت توسعه را به همراه داشته است. در چنین جوامعی با اراده و مشارکت شهروندان، ساختارهای سیاست‌گذاری پایه‌ریزی شده و نقش افراد و نهادها در مسیر توسعه مشخص و مدون است. در برخی مناطق توسعه‌نیافته یا در حال توسعه نظیر خاورمیانه، دولت منابع ثروت و قدرت را در اختیار دارد اما به دلایل متعدد از جمله نبود یا کارکرد ضعیف نهادهای مردمی، تعامل صحیحی میان دولت و ملت شکل نمی‌گیرد. در چنین جوامعی اقتصاد سیاسی به دلیل مواجهه با مجموعه‌ای پایان‌ناپذیر از عواملی مانند تشتت مذاهب، تعدد اقوام، بحران‌های سیاسی، ترور، جنگ‌های داخلی، مناقشات سرزمینی با همسایگان، پیامدهای وابستگی و استعمار، سیاست خارجی دیپلماسی گریز، تحریم و... همچنان در شرایط گذار است. در این نوشتار، بر مهم‌ترین مسائل خاورمیانه و مسیر پیش‌روی آن برای نقش‌پذیری در جامعه جهانی به اجمال مروری خواهد شد.

واژگان کلیدی: خاورمیانه، اقتصاد سیاسی، حکمروایی مطلوب.

انسان موجودی است اجتماعی که در جهان مسطح (فریدمن، ۱۳۹۳) امروز، برای حفظ بقا و امنیت خود ناگزیر از توسعه است که در عصر حاضر در قالب توسعه پایدار مفهوم و تکامل می‌یابد. توسعه اقتصادی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابعاد توسعه، در عمیق‌ترین لایه‌های پژوهشی خود دو مبحث تعمق در روابط انسانی و مدیریت توزیع و تولید منابع و ثروت سرزمینی در کشور را در مفهوم اقتصاد سیاسی مورد مطالعه قرار می‌دهد. در برخی کشورها و مناطق جهان، در مسیر گذار به جامعه توسعه‌یافته و تحقق اهداف توسعه پایدار، اهمیت فهم روابط اجتماعی و درک سیاسی و فرهنگی از جامعه برای تولید و توزیع ثروت و در چشم‌انداز کلان وابستگی میان سیاست، اقتصاد و جامعه مورد مطالعه قرار گرفته و دانش اقتصاد سیاسی در مسیر رشد و توسعه کشور/ منطقه به بالندگی رسیده و در نهایت توسعه اقتصادی/ سیاسی و اجتماعی را به همراه داشته است. در چنین جوامعی با اراده و مشارکت شهروندان، ساختارهای سیاست‌گذاری و مدیریت منابع پایه‌ریزی شده و نقش افراد، نهادها و سیستم‌ها در مسیر توسعه مشخص و مدون است. در برخی مناطق توسعه‌نیافته یا مناطق در حال توسعه نظیر خاورمیانه، دولت منابع ثروت و قدرت را در اختیار دارد اما به دلایل متعدد از جمله نبود یا کارکرد ضعیف نهادهای مردمی، تعامل صحیحی میان دولت و ملت شکل نمی‌گیرد. در چنین جوامعی اقتصاد سیاسی به دلیل مواجهه با مجموعه‌ای پایان‌ناپذیر از عواملی مانند تشتت مذاهب، تعدد اقوام و قبایل، بحران‌های سیاسی و حقوق بشری، ترور و جنگ‌های داخلی و مناقشات سرزمینی با همسایگان، پیامدهای وابستگی و استعمار، سیاست خارجی دیپلماسی گریز، امنیت‌محور بودن روابط خارجی، تحریم و... همچنان در شرایط گذار است. در این نوشتار، بر مهم‌ترین مسائل خاورمیانه و مسیر پیش‌روی آن برای نقش‌پذیری در جامعه جهانی به اجمال مروری خواهد شد.

۱. جمعیت و مذهب

بر اساس اطلاعات سایت Worldpopulationreview، خاورمیانه دارای جمعیتی بیش از ۴۸۳ میلیون نفر، ۶٪ جمعیت جهان، متشکل از ۱۷ کشور مصر، ایران، ترکیه، عراق، عربستان سعودی، که کشورهای پرجمعیت منطقه را تشکیل می‌دهند، و یمن، سوریه، اردن، امارات متحده عربی، اسرائیل، فلسطین، لبنان، عمان، کویت، قطر، بحرین و قبرس است. از اقوام مختلف عرب، یهودی، یونانی، هندی، بنگالی، مصری و... در منطقه سکنی گزیده‌اند و اگرچه اسلام مذهب غالب در منطقه هست، تنوع مذاهب و انشعاب‌های گسترده اسلام، یهودیت، مسیحیت و... دلیل برخی تنش‌های درون‌منطقه‌ای است. به همین ترتیب زبان‌های مختلفی از جمله فارسی، عربی، ترکی، کردی، انگلیسی و... در منطقه صحبت می‌شود. اقتصاد کشورهای خاورمیانه بیشتر تک‌محصولی و متکی به نفت و محصولات آن است و در کشورهای فاقد منابع انرژی، نظیر ترکیه و اسرائیل، تنوع اقتصادی و پیشرفت در بخش‌های صنعتی، کشاورزی، کتان و بانکداری بیشتر رونق یافته است (World Population Review, 2023). نابرابری در توزیع منابع در کشورهای خاورمیانه در کنار عوامل فوق، فقر و نابرابری توسعه در کشورهای منطقه و در تصویر کلی بی‌ثباتی در منطقه و نقش‌پذیری پایین آن در مسائل جهانی را به همراه داشته است. بنا به گزارش سازمان یونسف، خاورمیانه از سال ۲۰۱۵ روند کاهش جمعیت را آغاز کرده و بنا به پیش‌بینی این سازمان تا سال ۲۰۵۰ کاهش جمعیت خاورمیانه به‌طور قابل توجهی ادامه خواهد یافت و در برخی کشورها نظیر لبنان و ایران رشد منفی جمعیت جوان نیز مورد انتظار است (UNICEF, 2019).

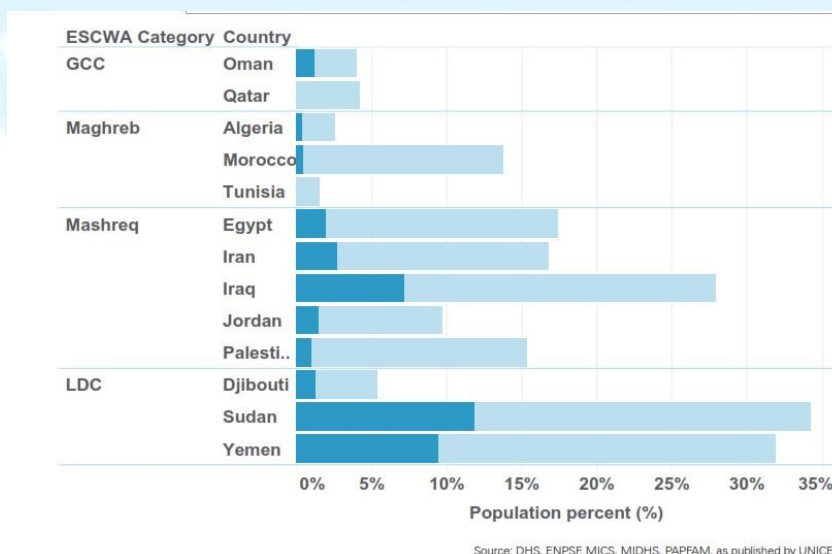
۱-۱. حقوق بشر، حقوق زنان

خیزش‌های بهار عربی و قیام‌های مردمی در خاورمیانه بیانگر نارضایتی شهروندان نسبت به حقوق انسانی ابتدایی خود در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، رفاهی، سیاسی و... است. این در حالی است که در قرن اطلاعات و ارتباطات حقوق

بشر فراتر از نیازهای اولیه انسانی نظیر دسترسی به امنیت، بهداشت و سلامت، آموزش، امکانات رفاهی نظیر برق و... است و در عصر مدرن امروز دایره شمول آن دسترسی به تکنولوژی روز نظیر اینترنت پرسرعت، توانایی سفر، که لازمه آن توان مالی و برخورداری از روابط خارجی صلح‌محور و احترام‌آمیز با دیگر کشورهاست و... را نیز در بر می‌گیرد. در مطالعات مختلفی که در خصوص ریشه‌های نقض حقوق بشر در خاورمیانه صورت گرفته، برخی آن را با قرائت‌های متفاوت از اسلام، وجود نفت، روابط کشورهای اسلامی با غرب و اسرائیل (Borhani, 2018) و برخی با رکود اقتصادی، اقتدارگرایی پوپولیستی و بویژه نقش مثبت فناوری‌ها و ارتباطات نوین در قالب تکنولوژی‌های ارتباطی که فرصت تبادل احساسات، نیازها و خواسته‌های شهروندان در بستری گسترده را فراهم می‌آورد (محمود منشی‌پوری، ۱۳۹۵) مرتبط می‌دانند. در سطور پایین‌تر، بررسی وضعیت شاخص‌های حکمروایی مطلوب میزان مطلوبیت عملکرد و حکمروایی دولت‌های خاورمیانه نسبت به شهروندان را به‌خوبی به تفسیر و تصویر می‌گذارد. بنابراین در ادامه، بحث مختصری به حقوق زنان در خاورمیانه اختصاص خواهد یافت.

بنا به گزارش یونیسف^۱ در مورد وضعیت زنان و دختران در خاورمیانه، اگرچه پیشرفت‌های قابل توجهی در زمینه بهداشت و آموزش زنان در منطقه حاصل شده است، اما وضعیت زنان، به‌ویژه در مناطق غیرشهری و سستی، از منظر حقوق انسانی و برخورداری از حق برابر با مردان برای برخورداری از آزادی‌های اجتماعی و سیاسی، استقلال در تصمیم‌گیری، اشتغال و امنیت فاصله قابل توجهی با استانداردهای حقوق بشری در مباحث بین‌المللی و توسعه پایدار دارد. در کشورهای فقیر خاورمیانه نظیر لیبی، تونس، عراق، لبنان و فلسطین آمار تجاوز و خشونت جنسی علیه زنان بسیار بالا است و در امور سیاسی کشور، مشارکت زنان (نظیر حضور در مجلس نمایندگان و وزارتخانه‌ها) در بهترین حالت ۱۶٫۶٪ گزارش شده، در حالی که میانگین جهانی آن ۲۴٫۹٪ است. این آمار در بخش قضایی و حقوقی به‌طور قابل ملاحظه‌ای پایین و خشونت سیاسی علیه زنان فعال در بخش سیاسی در منطقه بسیار بالاست (UNICEF, 2021: 206,212,270-273). نمودار زیر وضعیت کودک-همسری در کشورهای خاورمیانه را نمایش می‌دهد. آبی پررنگ نماد ازدواج دختران زیر ۱۵ سال و آبی کمرنگ نماد ازدواج دختران زیر ۱۸ سال است که آمار متاثرکننده‌ای را به نمایش می‌گذارد.

تصویر ۱. آمار کودک‌همسری دختران در خاورمیانه

منبع: گزارش یونیسف

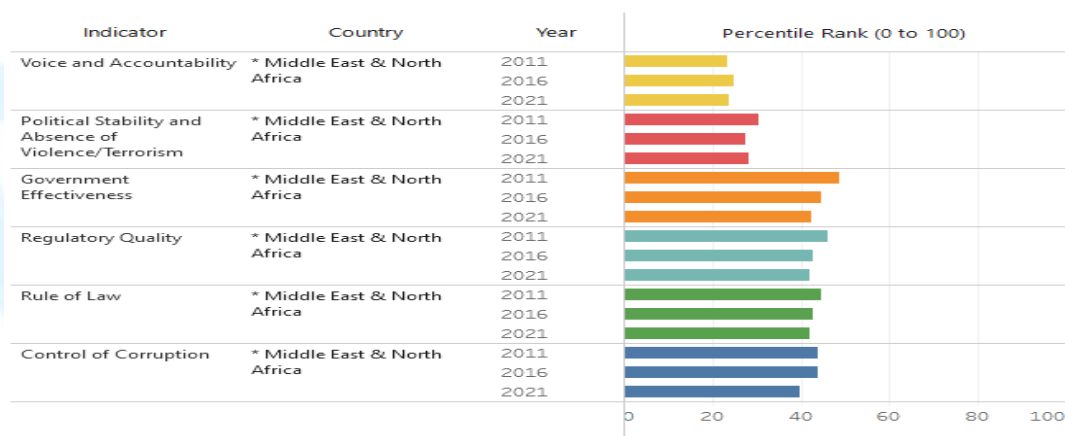
^۱ United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF)

۱-۲. وضعیت شاخص‌های حکمروایی مطلوب در خاورمیانه

همان‌طور که پیش‌تر مطرح شد، به موازات نابرابری و عدم توازن منابع در خاورمیانه، تورم، نوسانات نرخ ارز، اشتغال بسیار پایین در میان جوانان و زنان و به‌طور کلی بی‌توازی قدرت، شرایط نابرابری و فقر در میان کشورهای این منطقه را دامن زده است. در کنار یک شهر پر زرق و برق و مرفه یک کشور ثروتمند نفتی در خاورمیانه، شهر دیگری در همسایگی دیده می‌شود که دولت آن قدرت تامین آموزش، بهداشت، برق و رفاه عمومی را ندارد و شهروندان از فقر و بی‌اشتغالی در مضیقه هستند (World 101, 2023).

یکی از متداول‌ترین روش‌ها برای ارزیابی مطلوبیت و کارآمدی دولت‌ها و همچنین تشخیص سلامت روابط میان حکمرانان، زیرمجموعه حکمرانان و عموم مردم (Kevin, et el, 2012: 79) و اطمینان از ایفای نقش مطلوب حکمرانان دولتی در ایجاد محیطی مناسب برای فعالیت بازیگران اقتصادی، نحوه توزیع منابع و کنترل چگونگی تعامل میان حکمرانان و حکمرانی شوندگان، (OECD, 1995) سنجش شاخص‌های شش‌گانه حکمروایی مطلوب، مشتمل بر پاسخگویی و آزادی بیان، ثبات سیاسی و عدم خشونت، اثربخشی دولت، کیفیت مقررات، حاکمیت قانون و مبارزه با فساد^۱ در کشور است. بر اساس نمودار زیر از سایت بانک جهانی^۲، وضعیت شاخص‌های شش‌گانه حکمروایی مطلوب در خاورمیانه طی ده سال ۲۰۱۱-۲۰۲۱ همواره پایین‌تر از ۵۰٪ و در برخی شاخص‌ها نظیر «پاسخگویی و آزادی بیان» و «ثبات سیاسی و عدم خشونت» به‌طور قابل توجهی پایین بوده است (World Bank Group, 2022).

تصویر ۲. وضعیت شاخص‌های حکمروایی مطلوب در خاورمیانه

منبع: گزارش بانک جهانی

۲. منابع و ذخایر انرژی

وجود ذخایر اندک آبی و بارندگی کم در خاورمیانه، این منطقه را به‌شدت در معرض بحران کم‌آبی قرار داده، اما از سویی دیگر با اعطای موهبت بزرگی در قالب منابع نفت و گاز و با توجه به نیاز کشورها، از جمله کشورهای صنعتی غرب، به نفت این منطقه، آن را به قطب ژئواکونومی جهان تبدیل کرده است. بیش از ۴۰٪ (در تصویر با رنگ نارنجی نمایش داده شده است) ذخایر گازی (British Petroleum, 2021) و بیش از ۸۰٪ (در تصویر با رنگ آبی نمایش داده شده است)

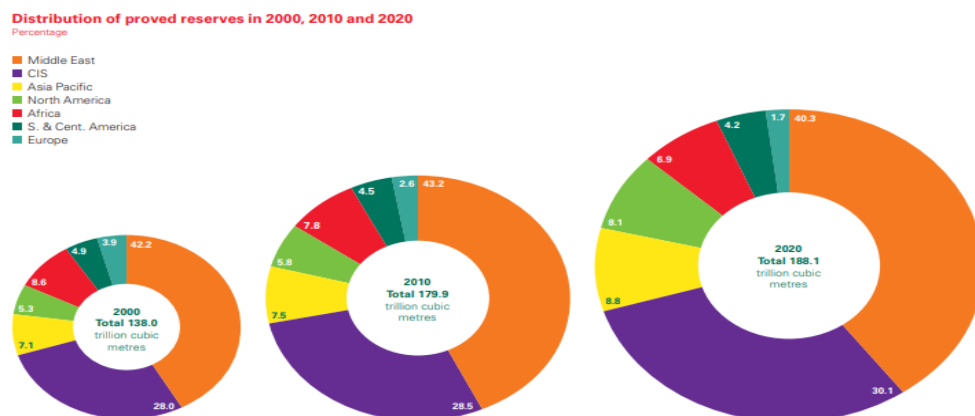
^۱ Good governance

^۲ Voice and Accountability, Political Stability and Absence of Violence, Governance Effectiveness, Regulatory Quality, Rule of Law, Control of Corruption.

^۳ World Bank

ذخایر نفتی ثابت شده جهان در خاورمیانه، کشورهای عضو اوپک، قرار دارد (Organization of the Petroleum Exporting Countries, 2023).

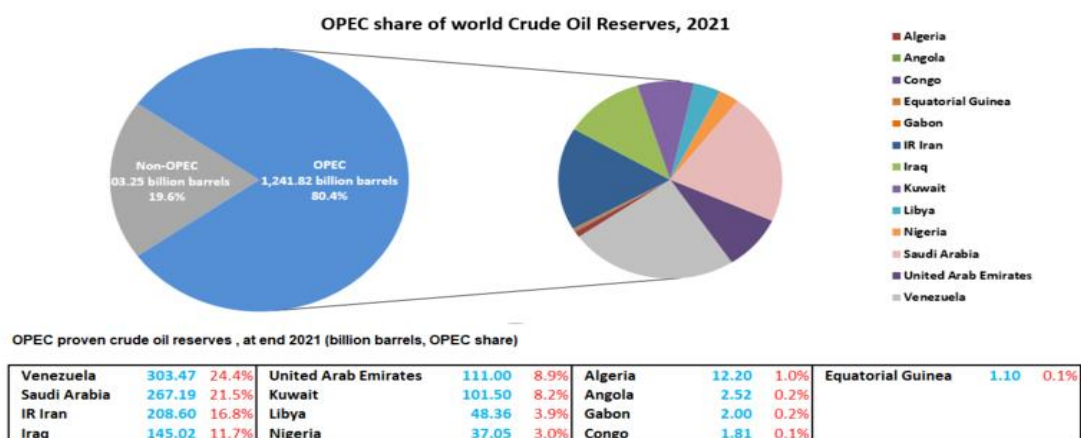
تصویر ۳. ذخایر گازی جهان در مناطق مختلف

منبع: گزارش British Petroleum

با وجود کشف ذخایر انرژی در دیگر کشورها از جمله ایالات متحده، نروژ و...، کماکان به دلیل میزان بالای ذخایر انرژی و همچنین هزینه‌های پایین استخراج و تولید محصولات مرتبط در این منطقه، خلیج فارس تأمین‌کننده ۶۰٪ نفت جهان و مسیرهای نقل و انتقال نفت و گاز است. همین موهبت و امتیاز از سوی دیگر باعث جذب قدرت‌های جهانی و بروز مناقشات و مشکلاتی در این منطقه شده است که دلایل آن را می‌باید در خلاء سیاست‌های منطقه‌ای و بین‌المللی دولت‌ها بویژه قدرت‌های منطقه جستجو کرد. یکی از مشکلات مربوط به اتکاء دولت‌های خاورمیانه به اقتصاد تک‌محصولی است که در نتیجه اقتصاد این کشورها را بسیار متزلزل کرده و وابستگی تولید ناخالص داخلی^۱ و بودجه کشور به منابع مالی حاصل از فروش نفت، می‌تواند کشور را در معرض نوسانات شدید نرخ ارز، شوک اقتصادی، خطر ورشکستگی و در نهایت به اصطلاح رایج، نفرین منابع، قرار دهد. به‌طور مثال در سال ۲۰۱۴ با کاهش شدید قیمت نفت، کویت ۳۰٪ تولید ناخالص داخلی خود را از دست داد.

تصویر ۴. ذخایر گازی جهان در مناطق مختلف

منبع: گزارش سازمان اوپک

به‌رغم اشتراک فرهنگ، زبان، دین و قومیت در خاورمیانه اختلاف قابل توجهی میان کشورهای مختلف دیده می‌شود و در یک فاصله مکانی و زمانی کوتاه فقیر و غنی در کنار هم دیده می‌شود. وجود نفت و گاز در منطقه یکی از مهم‌ترین دلایل گسترش این شکاف است. به جز اسرائیل و ترکیه که اقتصاد خود را از طریق صادرات صنایع مختلف نظیر سلاح، ماشین‌های صنعتی سنگین، تکنولوژی و استارت‌آپ‌های قوی تامین می‌کنند، هر ۷ کشور ثروتمند منطقه با سرانه سالانه بالاتر از متوسط سرانه سالانه جهان به صادرات تک‌محصولی متکی هستند. صادرات نفت بیش از ۷۰٪ (عربستان سعودی) الی ۹۰٪ (عراق) صادرات کشورهای نفت‌خیز و ثروتمند خاورمیانه را تشکیل می‌دهد. در این میان، اسرائیل با پیشی گرفتن از کشورهای نظیر کره جنوبی، سوئد، آلمان، آمریکا و... در تخصیص بخش قابل توجهی از GDP کشور به سرمایه‌گذاری بر بخش تحقیق و توسعه، استارت‌آپ‌های نوآورانه قوی را به جهان ارائه و رهبران بزرگ دولتی را جذب کرده است. امروزه سیلیکون وادی در اسرائیل، میزبان شرکت‌های چندملیتی نظیر اپل^۳، گوگل^۴، اینتل^۵ و... است که هم ارتباط آن با اروپا و غرب را استحکام بخشیده و هم عادی‌سازی روابط با کشورهای عرب منطقه را به همراه داشته است. اگرچه در اینجا نیز به روال رفتار نابرابرانه در میان دولت‌های خاورمیانه منافع حاصل از این پیشرفت‌ها بیشتر نصیب یهودی‌ها شده و اعراب اسرائیل بی هیچ سهمی از آن در نبود آموزش، رفاه و... در فقر به سر می‌برند (World 101 from CFR, 2020).

۳. جنگ و خشونت، تحریم، ترور و بنیادگرایی

تمرکز سیاست دولت‌های خاورمیانه نسبت به امنیتی کردن مسائل خاورمیانه و تجهیز نظامی صرف برای مقابله با تهدیدات منطقه، جنگ تحمیلی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران، اشغال عراق، منازعات خشونت‌بار در غزه، جنگ‌های نیابتی در سوریه، یمن و لبنان، ظهور گروه‌های تروریستی نظیر القاعده و داعش و منازعات خونین میان قومیت‌های منطقه از یک‌سو و تحریم‌های فلج‌کننده از سوی سازمان ملل، اتحادیه اروپا و ایالات متحده آمریکا علیه حداقل ۸ کشور منطقه، مصر، عراق، تونس، سوریه، لیبی، لبنان، ایران و یمن، در کنار بلوکه اموال و ممنوعیت‌های سفر صادره از سوی ایالات متحده، از سوی دیگر ضمن دامن زدن به بحران‌های حقوق بشری در منطقه و تشدید مهاجرت و پذیرش شرایط مخاطره‌آمیز پناهندگی و قاچاق انسان، آسیب‌های بسیاری به زیرساخت‌ها، کارخانه‌های تولیدی، بیمارستان‌ها، راه و جاده در کشورهای فوق زده است. به‌طور مثال، تحریم نفت جمهوری اسلامی ایران اقتصاد این کشور را ۲۰٪ کوچک‌تر کرد (World 101 of CFR, 2023).

در این میان دولت‌های خاورمیانه، به جای همگام شدن با جامعه جهانی برای تحقق اهداف توسعه پایدار و حرکت در مسیر توسعه با به‌کارگیری قدرت نرم و استفاده از روش‌های صلح‌آمیز، اصلاح ساختارهای آموزشی، حقوقی و قضایی، بازگشایی اقتصادی تولید و اشتغال، ارتقای شرایط زندگی زنان و جوانان و گسترش نهادهای مردمی پاسخگو و مبارزه با فساد و رانت در دستگاه‌های دولتی، گزینه تجهیز نظامی و رقابت تسلیحاتی را برگزیده‌اند زیرا بیم آن دارند که بازگشایی اقتصادی و خروج از انزوای سرمایه‌گذاری و همگام شدن با تجارت جهانی و ورود تکنولوژی به کشور، کنترل سیاسی را از دست دولت خارج خواهد کرد.

نتیجه بررسی یک مطالعه تحقیقاتی در ۲۳ کشور در فاصله سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۴ در مورد تاثیر بودجه نظامی بر عملکرد اقتصادی کشورها حاکی از اثرگذاری کاملاً منفی متغیر بودجه نظامی بر عملکرد اقتصادی دولت و در عوض نقش بسیار

۱- Start-up

۲- Silicon Wadi

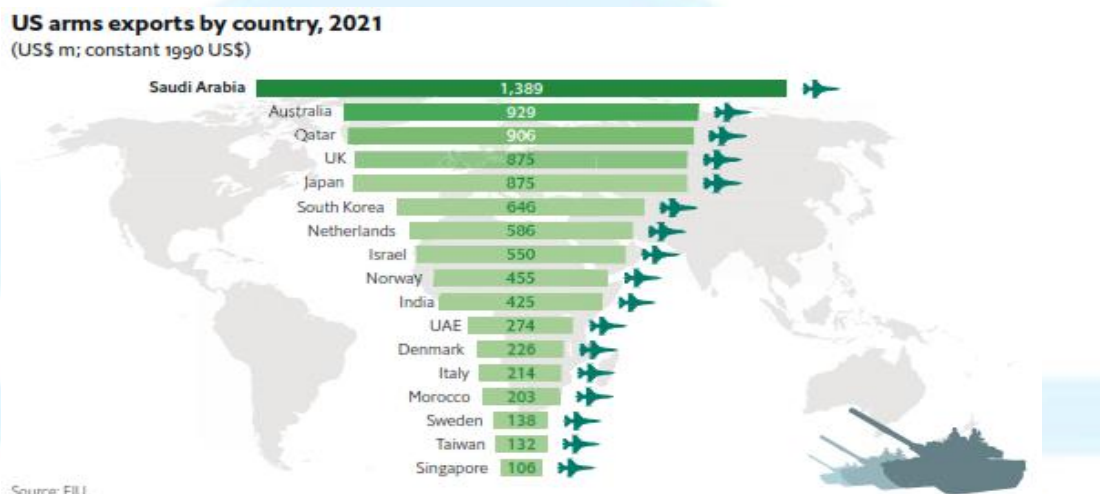
۳- Apple

۴- Google

۵- Intel

مثبت و معنادار تشکیل سرمایه ثابت ناخالص^۱ و همچنین سرمایه‌گذاری بخش خصوصی بر عملکرد اقتصادی دولت بود (Ismail, 2017). این در حالی است که بنا به تصویر زیر، بخش عمده صادرات سلاح ایالات متحده به کشورهای ثروتمند حوزه خلیج فارس (عربستان سعودی، قطر و امارات در ردیف اول، سوم و یازده جهان) و اسرائیل اختصاص دارد و کشورهای اروپایی و آسیایی در رده‌های پایین‌تر قرار دارند (Middle East Outlook, 2013).

تصویر ۵. کشورهای مقصد صادرات سلاح ایالات متحده آمریکا

منبع: گزارش واحد اطلاعات مجله اکونومیست^۲

۴. اقتصاد بین‌الملل و جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی

میزان جذب سرمایه‌گذاری خارجی در خاورمیانه در سال ۲۰۲۱ تقریباً ۷۹,۳۳ میلیارد دلار بوده که در قیاس با دیگر مناطق نظیر کشورهای عضو سازمان همکاری و توسعه اقتصادی بین‌الملل^۳ (۱,۱۱ تریلیون دلار) و به‌طور مثال کشورهای اروپایی (فرانسه به تنهایی ۸۸,۴۳ میلیارد دلار) بسیار اندک است که بخش عمده آن نیز به مصر، اسرائیل و کشورهای ثروتمند عرب حاشیه خلیج فارس (GCC)^۴ سرازیر می‌شود. خاورمیانه به‌ویژه در مقایسه با مناطق همسایه نظیر کشورهای آسیایی و آسیای شرقی، به‌شدت از بازارهای مالی/تجاری و سرمایه‌گذاری جهانی دور و تقریباً در انزوا به سر می‌برد. تحریم برخی کشورهای خاورمیانه، بی‌ثباتی فزاینده در منطقه که ریسک سیاسی و اعتباری منطقه را افزایش می‌دهد، ضرورت اصلاح برخی مقررات تجارت و مالکیت سرمایه‌گذاری و همچنین سطح پایین تکنولوژی در منطقه از جمله موانع جذب سرمایه‌گذار خارجی به منطقه است. به‌علاوه، بر خلاف دیگر مناطق، سرمایه‌گذاری و تجارت درون‌منطقه‌ای نیز بسیار پایین است، مگر در مورد جابه‌جایی نیروی کار که انتقال درآمد نیروی کار به کشور همسایه را به همراه دارد.

۵. همگرایی‌های منطقه‌ای و حضور فعال در سازمان‌های بین‌المللی

بنا به هاروی و هیون لی، همکاری درون‌منطقه‌ای که به‌طور مثال در منطقه‌گرایی جدید میان کره جنوبی، ژاپن، چین و اعضای ASEAN شکل گرفته، الگوی توسعه را در منطقه تغییر داده است. توافق‌های تجاری ۱۰ ساله میان چین و ASEAN و تشکیل منطقه تجاری آزاد آسیای شرقی (EAFTA)^۵ که با هدف ثبات مالی و تقویت همکاری میان کشورهای آسیای

^۱ Gross fixed capital formation

^۲ The Economist Intelligence Unit Limited

^۳ Organization for Economic Cooperation and Development (OECD)

^۴ Gulf Cooperation Council

^۵ East Asian Free Trade Area (EAFTA)

شرقی ایجاد شد، افزایش همکاری و ثبات مالی-اقتصادی درون منطقه‌ای و امکان ورود به رقابت جهانی و مشارکت در نظم و صلح بین‌الملل را برای کشورهای منطقه به همراه داشته است (Harvie & Lee, 2002). در خاورمیانه با وجود مشارکت امارات متحده عربی، عربستان، قطر، ج.ا.ایران و دیگر کشورهای خاورمیانه در برخی رویدادهای منطقه‌ای و بین‌المللی نظیر مشارکت در اجلاس‌های آلودگی هوا، برپایی نمایشگاه‌های تجاری و میزبانی برخی رویدادهای جهانی و عضویت انفرادی برخی کشورهای خاورمیانه نظیر عربستان سعودی، ترکیه و ایران در سازمان‌های بین‌المللی مانند سازمان تجارت جهانی، گروه ۲۰ و...، خاورمیانه به‌جز نهاد اوپک تقریباً هیچ‌گاه میزبانی، ابتکار عمل، نوآوری یا مدیریت در نهادها و ساختارهای اقتصادی یا سیاسی بین‌المللی را به عهده نداشته است. حتی اتحادیه عرب یا شورای همکاری اعراب خلیج فارس نتوانسته نقش قابل تاملی را در پیشبرد منافع منطقه و یا حداقل همبستگی میان جامعه اعراب ایفا کند، به‌طور نمونه به اقدامات عربستان سعودی علیه قطر در سال ۲۰۱۷ رجوع کنید.

۶. بازارهای مالی و فناوری‌های نوین

در عصری که فناوری‌های نوین به‌سرعت عرصه‌های اطلاعاتی و ارتباطی (رسانه‌های ارتباط جمعی، شبکه‌های اجتماعی خبری و اطلاع‌رسانی)، مالی و بانکی، علمی و حرفه‌ای، صنعتی و فنی را تسخیر می‌کنند، خاورمیانه هنوز توان، ابزار و نوآوری لازم برای رقابت با غول‌های رسانه‌ای و ارتباطی جهان را به‌دست نیاورده و غرب با در اختیار داشتن ابزار رسانه به اثرگذاری بر خاورمیانه و بهره‌برداری از خلاء قدرت در منطقه می‌پردازد. اگرچه پیشرفت‌هایی در بخش دولت الکترونیک، بانکداری و پرداخت الکترونیک صورت گرفته اما باید پذیرفت که تکنولوژی در خاورمیانه در سطح، در قالب کاربران اینترنتی رسانه‌های اجتماعی و برخی ابزارهای مالی، صرفاً به‌عنوان مصرف‌کننده و کاربر، توسعه یافته و خاورمیانه، به‌استثنای اسرائیل، نقشی در توسعه و معرفی ابزار، برنامه یا خدمات نوآورانه نقش یا حتی مشارکتی نداشته است. در صنعت بانکی، رونق بانکداری دیجیتالی، رمز ارزها و روش‌های پرداخت نوین الکترونیکی همچون بلاک‌چین و...، سازمان‌ها و رژیم‌های بین‌المللی نظیر گروه ویژه اقدام مالی (FATF)^۲ را بر آن داشت که به منظور مواجهه با نگرانی از گسترش جرائم الکترونیکی سازمان‌یافته و نظارت بر نقل و انتقالات مالی دنیا، تدوین دستورالعمل‌های مبارزه با پول‌شویی و تامین مالی تروریسم و... را در دستور کار قرار دهند و بر نقش بانک‌ها، به‌عنوان نهادهای اقتصادی فعال در بازارهای تجاری و صنعتی و ارائه‌کنندگان خدمات تامین مالی و اعتباری، برای اتخاذ و نظارت بر رعایت سیاست‌های فوق تاکید شده است. در چنین شرایطی، تحریم‌های بین‌المللی علیه برخی بانک‌ها در خاورمیانه، نظیر تحریم سیستم بانکی ج.ا.ایران، عملاً صنعت بانکی در کشور و به‌تبع آن در منطقه را مختل نموده است و تنها تعدادی از بانک‌های خاورمیانه، به‌طور عمده کشورهای حاشیه خلیج فارس، عربستان سعودی، قطر، امارات، بحرین و مصر توانسته‌اند شعب بانک‌های خارجی را به کشور خود جذب و یا شعب بانک‌های خود، نظیر بانک ملی قطر (QNB)^۳ را در دیگر کشورها مستقر نمایند. به همین ترتیب، در بازارهای مالی و پولی نیز، تنها تعدادی از کشورهای حاشیه خلیج فارس (GCC) توانسته‌اند به بازارهای مالی و پولی دنیا ورود پیدا کنند و در مقیاس یک منطقه دارای پتانسیل‌های ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک، منطقه خاورمیانه نتوانسته در قامت منطقه موثر در بازارهای سهام، سرمایه و فارکس دنیا ظاهر شود.

^۱ G20

^۲ Financial Action Task Force

^۳ Qatar National Bank

سخن پایانی

اقتصاد سیاسی خاورمیانه متشکل از جمعیت قابل توجه، اما تعدد قومیت/قبیله، مذهب، زبان و فرهنگ است که با وجود اشتراک کشورهای منطقه در بسیاری بخش‌ها، به دلایل متعدد از قبیل کم‌آبی، سوء مدیریت منابع سرزمینی (نفت) و اتکا به اقتصاد تک‌محصولی، تجربه اندک تعداد زیادی از کشورهای منطقه در سیاست و کشورداری در نتیجه وابستگی و استعمار غرب، ناتوانی در اتخاذ دیپلماسی مسالمت‌آمیز برای برقراری پیوند برد-برد با غرب و مواردی مشابه با بحران‌های متعددی از بحران آب تا بحران حقوق بشر، حقوق زنان، ظهور گروه‌های بنیادگرای تروریستی، جنگ، تحریم، مناقشات سرزمینی، منازعات منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای، افزایش هزینه‌های نظامی و رقابت تسلیحاتی، بحران امنیت انسانی و غذایی، اقتصاد بسته، اشتغال و تولید پایین در میان جوانان، کاهش نرخ ارز محلی، رکود و تورم، بی‌ثباتی، فساد و رانت دستگاه‌های دولتی -از جمله دستگاه‌های اقتصادی، قضایی و جزایی، کاهش جمعیت و امید به زندگی، مهاجرت و... مواجه است.

تماشای تکاپوی جهان در تصویر کلان به ما این نکته را یادآور می‌شود که امروز، سیاست‌های جهانی در حوزه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، توسعه‌ای و... در سازمان‌ها و نهادهای بین‌المللی بین‌دولتی نظیر داووس^۱، نشست‌های گروه ۲۰، گروه بانکی بازل^۲، FATF، سازمان همکاری‌های شانگهای و... تصمیم‌گیری و تدوین و سپس به سایر کشورها و نقاط جهان ابلاغ و اجرای آن الزام می‌شود. کشورهای حاضر در این نشست‌ها، به‌طور عمده، کشورهایی هستند که در مباحث تئوری/نظری علمی، صاحب بزرگترین و مهم‌ترین دانشگاه‌ها و اندیشکده‌های دنیا، و یا در مباحث کلان صنایع جهان، نظیر صنایع هوا-فضا، بانک و تجارت بین‌الملل و... صاحب ابتکار و نوآوری هستند و اصطلاح غول‌های صنعتی جهان را به خود اختصاص داده‌اند. همین کشورها رسانه و فناوری اطلاعات و کنترل افکار عمومی را در اختیار گرفته و جهان را اداره می‌کنند.

خاورمیانه، اگرچه اختیار منابع یکی از غول‌های صنعتی جهان -نفت و گاز- را در دست دارد اما همچنان برای استخراج و تولید نفت و فرآورده‌های نفتی، توزیع و فروش و حفظ و انتقال آن به علم، صنایع سنگین، ارتباطات و فناوری دیگر کشورها نیازمند است. به‌طور مثال، تحریم نفت ایران، به اشکال مختلف، بلوکه و محدودیت در استفاده از منابع مالی حاصل از فروش نفت، منع غول‌های نفتی برای سرمایه‌گذاری در جمهوری اسلامی و فروش آن را به همراه داشته است. بنابراین، خاورمیانه، برای نقش‌پذیری در سیاست‌های جهانی هم نیازمند روابط با جهان است و هم نیازمند اتخاذ سیاست‌های صلح‌آمیز و مسالمت‌جو در میان کشورها و گروه‌های منطقه‌ای خویش است. نیازمند آن است که با الگوپذیری از دیگر مناطق نظیر آ.سه.آن^۳ و نهادهای مشابه رشد و ارائه یک سازمان چندوجهی همکاری جو یا قدرت منطقه‌ای مشروع و مورد اجماع در منطقه را دنبال کند و یکپارچگی و ثبات سیاسی و اقتصادی را برای منطقه و مردم آن به ارمغان آورد تا از این طریق بتواند به پیگیری اهداف و منافع منطقه در سیاست‌های جهانی و ارتقای سطح زندگی در خاورمیانه بپردازد.

تنها پس از کنترل بحران‌های داخلی، تخصیص بودجه و منابع به بخش تحقیق و توسعه و تولید و فناوری و ایجاد ثبات و پایداری در فضای سیاسی و اقتصادی کشورهای منطقه است که خاورمیانه را قادر خواهد ساخت که در مباحث علمی/نظری یا در حوزه صنایع بزرگ جهان و نشست‌های بین‌المللی حضور تعیین‌کننده داشته باشد؛ در غیر این صورت و در صورت شکست کشورهای منطقه در اتخاذ دیپلماسی کارآمد در روابط منطقه‌ای و بین‌المللی (با غرب یا شرق)، چشم‌اندازی جز گسترش نیروهای بنیادگرا با اتکا به بودجه حاصل از فروش نفت، افزایش دشمنی و نزاع میان کشورهای منطقه، تداوم جنگ‌های داخلی و نیابتی، حمله اسرائیل به مواضع ج.ا.ایران و برعکس و شدت‌گیری بحران امنیت، آب، غذا، حقوق ابتدایی

^۱ Davos

^۲ Basel Committee

^۳ ASEAN Plus Three (APT)

انسانی و تشدید مهاجرت و پیامدهای آن در انتظار خاورمیانه نخواهد بود. با توجه به سیاست‌های اخیر قدرت‌های بالقوه منطقه، عربستان سعودی و ایران، برای عادی‌سازی روابط امید است که سران کشورهای منطقه، فارغ از سیاست‌های اتکا به غرب یا شرق، به اجماع کلی و منطقه‌ای برای همکاری دست یافته و با تمرکز بر همکاری‌های علمی و پژوهشی، و نه صرفاً رقابت‌های نظامی و تسلیحاتی، در بهبود ارتقای استانداردهای زندگی در خاورمیانه و نقش‌پذیری آن در سیاست‌های جهانی گام بردارند.

فهرست منابع

منابع فارسی

- ۱- فریدمن، ت (۱۳۹۳)، جهان مسطح است، ترجمه مسعود موسوی شفقایی، تهران: مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- ۲- منشی‌پوری، محمود (۱۳۹۵)، «خیزش‌های حقوق بشری و دموکراتیک خاورمیانه در پرتو فناوری‌های نوین»، فصلنامه مطالعات بین‌المللی (ISJ)، ۴ (۱۲)، ۳۷-۱۲.

منابع غیرفارسی

- ۱- Borhani, S. H. (2018). The Regional Context of Human Rights in the Middle East. *Journal of World Sociopolitical Studies*, 2(1), 127–159. <https://doi.org/10.22059/wsps.2018.65221>
- ۲- British Petroleum. (2021). Statistical Review of World Energy 2021. BP Energy Outlook 2021, 70, 8–20.
- ۳- Harvie, C., & Lee, H.-H. (2002). New regionalism in East Asia : How does it relate to the East Asian economic development model ? *ASEAN Economic Bulletin*, 19(2), 123–140.
- ۴- Ismail, S. (2017). International Journal of Economics and Financial Issues Military Expenditure and Economic Growth in South Asian Countries: Empirical Evidences. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(3), 318–325. Retrieved from <http://www.econjournals.com>
- ۵- Middle East Outlook. (2013). Organization of the Petroleum Exporting Countries. (2023). OPEC Share of World Crude Oil Reserves. Retrieved from https://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm
- ۶- UNICEF. (2019). MENA generation 2030. 110.
- ۷- UNICEF. (2021). Situational Analysis of Women and Girls in the Middle East and North Africa , 2010 - 2020. In UNICEF. <https://doi.org/10.4324/9781315708379>.
- ۸- World 101 from CFR. (2020). Start-Up Nation: Israel's Success in Tech and Innovation. Retrieved from <https://world101.cfr.org/rotw/middle-east/economics#start-up-nation-israel-s-success-in-tech-and-innovation>.
- ۹- World 101 of CFR. (2023). Sanctions Used Widely to Advance Foreign Policy Priorities. Retrieved from <https://world101.cfr.org/rotw/middle-east/economics#sanctions-used-widely-to-advance-foreign-policy-priorities>.
- ۱۰- World 101. (2023). Middle East & North Africa Economics. Retrieved from Council on Foreign Relations (CFR) website: <https://world101.cfr.org/rotw/middle-east/economics#china-the-middle-east-s-top-trading-partner>.
- ۱۱- World Bank Group. (2022). Worldwide Governance Indicators (WGI). Retrieved from <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>.
- ۱۲- World Population Review. (2023). The Middle East Population 2023. Retrieved from <https://worldpopulationreview.com/continents/the-middle-east-population>.